

Exit grammatica; maar wat dan?

Inhouden voor taalbeschouwingsonderwijs

Adri van den Brand

Met kinderen nadenken over en kijken en luisteren naar taal. Dat is in het kort wat taalbeschouwing inhoudt. Dat klinkt gemakkelijk, maar de praktijk leert dat het ‘oude’ grammaticaonderwijs zich nog steeds moeilijk laat vervangen door de nieuwe kijk op taalbeschouwing. In dit artikel gaat de auteur in op een aantal vragen die tezamen een antwoord geven op de hoofdvraag: wat zijn de inhouden van goed taalbeschouwingsonderwijs?

Jarenlang was onderwijs in taalbeschouwing niets meer dan grammaticaonderwijs: zinnen ontleden en woorden benoemen. Dergelijk grammaticaonderwijs zou een positief effect hebben op de taalvaardigheid van leerlingen. Onderzoek in de jaren zeventig en tachtig van verschillende onderzoekers heeft duidelijk aangetoond dat het klassieke ontleedonderwijs nauwelijks impact heeft op de taalvaardigheid. Intuïtief voelden veel leerkrachten dat al lang aan: kinderen waren namelijk in staat veel moeilijkere zinnen te produceren dan ze zelf ooit zouden kunnen ontleden.

In 1978 verschijnt *het Advies over het grammatica-onderwijs in de lagere school*. Dit rapport bracht het advies uit om het “op zichzelf staande, systematische, gebruikelijke grammatica-onderwijs in de lagere school” af te schaffen. Grammaticaonderwijs leverde geen bijdrage aan de taalvaardigheid, was nodeloos complex en abstract, ontnam kinderen het plezier in taal en bovendien was de visie op taal die erachter stak op zijn minst discutabel. Het rapport concludeerde dat grammaticaonderwijs moest plaatsmaken voor een nieuw soort taalonderwijs: taalbeschouwing, dat veel ruimer van opzet was en kinderen moest aanzetten tot reflectie op allerlei aspecten van taal.

Deductief

De inhoud van het taalbeschouwingsonderwijs stond dus ter discussie. Maar ook de vorm van het taalbeschouwingsonderwijs. Veel leerkrachten werken volgens het deductieve model: je noemt een regel, je legt de regel uit, je heeft een voorbeeld waarmee je de regel demonstreert, je laat de kinderen met deze regel oefenen met behulp van een ‘opgepoetst’ taalaanbod (waar geen andere problemen in zitten) en ten slotte kijk je de oefening klassikaal na. Deze deductieve manier van werken sluit niet aan bij de natuurlijke manier van taalverwerving. Kinderen zijn van nature namelijk ‘ontdekkers’. Zonder enige hulp leren ze zelfstandig de regels van het Nederlands. Hoe kan het taalonderwijs aansluiten bij deze natuurlijke manier van leren?

Vorm en inhoud

Zowel de inhoud als de vorm van het taalbeschouwingsonderwijs liggen dus al jaren onder spervuur. Hoewel het heilige vuur in Vlaanderen nog volop woedt, lijkt in Nederland de discussiehaard over goed taalbeschouwingsonderwijs gedoofd te zijn. “Terwijl in Vlaanderen taalbeschouwing op dit moment een “hot issue” is (...), lijkt taalbeschouwing in Nederland niet echt een belangrijk gespreksonderwerp te zijn. Toch verdient het onderwerp de nodige aandacht. Want taalbeschouwing blijft ook in Nederland een zootje (Van Gorp: 1997).” Sijstra (1998) komt tot eenzelfde soort conclusie en merkt daarbij nog eens op: “De positie van grammatica in het basisonderwijs is nog steeds stevig.”

Vakbladen

Als je de bijdragen in de vakliteratuur van de afgelopen tien jaren als graadmeter mag nemen, dan is er in Vlaanderen duidelijk veel meer aandacht voor ander taalbeschouwingsonderwijs. In bladen als *Vonk* en *Spiegel* verschenen daar prachtige artikelen over inductieve taalbeschouwing. Het theorie- en praktijkboek *Taalbeschouwing op de basisschool* van Callebout, Stevens en De Jonckheere barst van de vernieuwingen voor het taalbeschouwingsonderwijs en steekt toch met kop en schouders uit boven het veel meer behoudende didactiekboek van Henk Huizenga. Het zijn maar enkele voorbeelden die het beeld bevestigen dat de vernieuwingen in het taalbeschouwingsonderwijs in Nederland wat stil staan, terwijl in Vlaanderen taalmethodes als *De Toren van Babel* en *Neejandertaal* bol staan van vernieuwd taalbeschouwingsonderwijs.

Methodes

Op de handige taalsite van de SLO lezen we: “Als we de aandacht voor taalbeschouwing in methodes vergelijken met de aandacht voor andere taaldomeinen, valt op dat de aandacht voor taalbeschouwing nogal hapsnap is en meestal niet in een doorgaande leerlijn wordt aangeboden. Zelfs de begrippen die worden gebruikt om taalbeschouwing aan de duiden, zijn heel verschillend, net als de invulling ervan. Soms wordt woordenschatonderwijs erbij gerekend, soms weer niet. De aandacht voor taalbeschouwing is meer of minder geïntegreerd in de methode.” Ook Amos van Gelderen en Merlijn Jacobs (1997) komen tot een soortgelijke conclusie: “Een systematische leerlijn voor taalbeschouwing is niet dichterbij gekomen.” Zij komen tot deze conclusie nadat ze vijf Nederlandse taalmethoden hebben uitgeplozen en alle taalbeschouwingsoefeningen hebben ondergebracht in drie hoofdcategorieën.

1. Wat is taalbeschouwing?

Taalbeschouwing is dus een lastig domein, dat verre van eenduidig is. Dat dringt de vraag op wat taalbeschouwing dan eigenlijk is. Voordat ik op deze vraag in ga, wil ik eerst duidelijk maken wat géén taalbeschouwing is. Taalbeschouwing wordt vaak tegenover (of naast) taalbeheersing gezet. Bij taalbeheersing gaat het om je mate van taalvaardigheid. Hoe handig en goed kun jij jezelf uitdrukken op papier en in gesprekken? Hoe gemakkelijk sta je voor een groep te spreken? Hoe vanzelf communiceer je met anderen? Iemand die zijn taal goed beheerst, beheerst de zes taalvaardigheden: spreken, schrijven, tonen, luisteren, lezen en kijken. Het taalonderwijs op een basisschool is erop gericht om van kinderen goede taalbeheersers te maken.

Sommige goede sprekers en/of schrijvers zijn natuurtalenten. Ze hebben weinig expliciete kennis van onze taal en hoeven niet na te denken over taal om toch tot goede resultaten te komen. Daarmee wil ik zeggen dat het niet noodzakelijk is om goed over taal te kunnen praten en nadenken om toch goed taal te beheersen. Nu wil het geval dat veel goede taalbeheersers juist ook goed over taal kunnen praten en denken. Het nadenken over taal helpt hen om betere taalbeheersers te worden. En dat brengt ons bij taalbeschouwing.

Koen van Gorp (1997B) hanteert de volgende definitie van taalbeschouwing:

Taalbeschouwing is reflectie op alle aspecten van taal. Onder reflectie wordt een actief onderzoek van taalverschijnselen verstaan. Alle aspecten van het taalsysteem en taalgebruik/taalgedrag kunnen het onderwerp van een dergelijk onderzoek vormen.

Deze definitie dekt de lading goed, maar bevat nog verschillende onderdelen die ik nader toelicht.

1.1 “Alle aspecten van taal”

Over welke aspecten van taal hebben we het dan eigenlijk? Je kunt verschillende perspectieven innemen om taal te beschouwen. Je kunt naar taal als een systeem kijken (hoe zit ons taalsysteem in elkaar?) en je kunt kijken naar de manier waarop mensen taal gebruiken, met vragen als welke factoren beïnvloeden ons taalgedrag en hoe ziet ons taalgebruik eruit? Ik zoom in op de drie termen: taalsysteem, taalgedrag en taalgebruik.

Taalsysteem

Hoe zit ons taalsysteem in elkaar? Traditioneel zeggen we dat taal uit klanken bestaat, die je met letters kunt weergeven, klanken en letters kun je aan elkaar plakken tot woorden, woorden kun je met elkaar combineren tot zinnen en verschillende zinnen rondom een onderwerp maken een tekst. Deze indeling gaat uit van het kleinste element (de klank) en stopt bij het grootste element (de tekst). Deze verschillende elementen hebben allemaal hun eigen naam:

- ❑ *fonologie*, oftewel de klankleer: welke klanken kent het Nederlands en hoe beïnvloeden ze elkaar?
- ❑ *orthografie*, oftewel de spellingleer: hoe kunnen we klanken met letters weergeven?
- ❑ *morfologie*, oftewel de woordvormingsleer: hoe worden woorden gevormd?
- ❑ *syntaxis*, oftewel de zinsbouwleer: hoe worden zinnen gevormd?
- ❑ *semantiek*, oftewel de betekenisleer: hoe komen woorden en zinnen aan hun betekenis?
- ❑ *tekstlinguïstiek*, oftewel de tekstleer: wat maakt een tekst een goede tekst?

Al deze elementen zijn aparte studiegebieden geworden waar je je in kunt verdiepen als je aan een universiteit Nederlands gaat studeren. Er zijn wetenschappers die zich dus specialiseren in de fonologie, of de syntaxis, of de tekstlinguïstiek.

Je kunt ook op andere manieren naar het taalsysteem kijken, met vragen als: hoe is taal ontstaan?, waar komen woorden vandaan?, hoe verloopt de taalontwikkeling?, welke variaties zijn er binnen een taalsysteem?, hoe komt het dat taal verandert? Dan kom je uit bij onderwerpen als:

- ❑ *historische taalkunde*: hoe zat ons taalsysteem vroeger in elkaar?
- ❑ *etymologie*: waar komen de woorden uit onze taal vandaan?
- ❑ *taalvererving*: hoe verwerven kinderen hun taal en hoe verwerven allochtonen een tweede taal?
- ❑ *dialectologie*: de studie van dialecten.
- ❑ *taalvariatie*: de studie van varianten en variaties van ons taalsysteem.
- ❑ *psycholinguïstiek*: welke psychische processen spelen een rol bij het aanleren en het gebruiken van taal?

Taalgedrag

Waarom gebruiken mensen taal zoals ze taal gebruiken? Ik noem weer enkele voorbeelden van studiegebieden:

- ❑ *pragmatiek*: wat is de invloed van de omgeving op de manier waarop mensen taal gebruiken?
- ❑ *sociolinguïstiek*: wat is de invloed van de maatschappij en van subculturen (zoals jongeren of mensen van een bepaalde beroepsgroep, zoals leerkrachten) op het taalgebruik?
- ❑ *genderstudies*: wat zijn de positieverschillen tussen mannen en vrouwen en hoe uiten ze dat in hun taalgebruik?

Taalgebruik

Hoe gebruiken mensen taal? Ik noem hier twee grote gebieden:

- ❑ *communicatieleer*: hoe verlopen communicatieprocessen?
- ❑ *taalbeheersing*: wat is de rol van taal in teksten en gesprekken? Welke elementen en processen spelen een rol bij plannen, uitvoeren en evalueren van de zes taalvaardigheden: spreken, luisteren, kijken, tonen, lezen en schrijven?

Deze niet eens uitputtende opsomming is vooral bedoeld om je een idee te geven van de rijkdom aan mogelijke onderwerpen die allemaal onder 'alle aspecten van taal' vallen. Dat zijn er nogal wat, zoals je ziet. Vandaar dat taalbeschouwing ook een belangrijk domein is in de taaldidactiek.

1.2 "Reflectie"

In de definitie van Van Gorp wordt al uitgelegd wat we onder reflectie moeten verstaan: een actief onderzoek. Kinderen zijn van nature onderzoekers en ontdekken geheel zelfstandig én intuïtief de regels van ons taalsysteem. Van Gorp vindt dan ook dat we moeten stoppen om kinderen taalregels uit te leggen waarna we ze hun na laten zeggen. Kinderen zouden uitgedaagd moeten worden om zelf op onderzoek uit te gaan en om zelf regels (met elkaar) te formuleren.

1.3 "Taalverschijnselen"

Wat zijn taalverschijnselen eigenlijk? Ik versta hieronder elke talige verschijningsvorm die je maar kunt bedenken en die in je in concreet taalgebruik herhaaldelijk tegenkomt, zowel mondeling als schriftelijk. Veel taalverschijnselen hebben een aparte naam gekregen, zoals pleonasme, (foutieve) inversie, incongruentie, tegenstellingen, synoniemen, het voltooid deelwoord, een opsomming, hoofdletters, zinnen met een lange aanloop, figuurlijk taalgebruik, beeldspraak, beleefdheid en ga zo maar door.

Zoals je kunt zien, zit er achter de definitie van Koen van Gorp een hele wereld. Zo gaat dat wel vaker met taal: achter enkele woorden gaat soms een heel scala van opvattingen, ervaringen en overtuigingen schuil. Door wat verder te kijken naar de wereld achter de woorden van Van Gorp's definitie, komen we ook op enkele keuzes die leiden tot onze eigen definitie van taalbeschouwing. Maar voor we deze definitie geven, kijken we eerst nog naar de verschillende soorten taalbeschouwing.

2. Welke soorten taalbeschouwing zijn er?

Nu we weten wat we onder taalbeschouwing verstaan wordt én wat het verschil is met taalbeheersing, is het tijd om de verschillende soorten taalbeschouwing in kaart te brengen. We kunnen vanuit verschillende invalshoeken naar taalbeschouwing kijken en zo komen we op vier soorten taalbeschouwing:

- ❑ Taalbeschouwing in engere zin versus brede taalbeschouwing
- ❑ Strategische versus niet-strategische taalbeschouwing
- ❑ Formele, semantische en pragmatische taalbeschouwing
- ❑ Geplande versus spontane taalbeschouwing
- ❑ Productgerichte versus procesgerichte taalbeschouwing.

Omdat je deze termen door elkaar gebruikt kunt tegenkomen in de vakliteratuur, gaan we op alle begrippen in.

2.1 Eng en breed

Taalbeschouwing in engere zin kun je vergelijken met het oude grammaticaonderwijs: zinsdelen en woordsoorten benoemen. Brede taalbeschouwing is reflectie op alle aspecten van taal. Dit onderscheid heeft op zich niet veel waarde, maar beide begrippen worden toch nog steeds gebruikt.

2.2 Strategisch en niet-strategisch

Het eerste serieuze criterium dat we hanteren is het onderscheid in strategische en niet-strategische taalbeschouwing. Dit criterium komt van Amos van Gelderen en gaat over de relatie tussen taalbeschouwing en taalvaardigheid. Bij *niet-strategische taalbeschouwing* leren kinderen losse feitjes over het taalsysteem zonder dat ze leren wat ze aan deze kennis hebben en hoe ze deze kennis kunnen gebruiken om hun taalvaardigheid te vergroten. Een voorbeeld van een niet-strategische taalbeschouwingsoefening:

De bus stopt bij elke halte.
De bus is het wie-deel van de zin.
Onderstreep het wie-deel in de volgende zinnen:

1. Karel houdt erg van verhalen.
2. Marcel en Frank weten alles van computers.

In deze oefening wordt er geen verband gelegd tussen kennis over taal en de taalvaardigheid. Wat hebben kinderen eraan om te weten wat het wie-deel van de zin is? In deze oefening leren geïsoleerde kennis over het taalsysteem in een contextloze situatie.

Maar niet-strategische taalbeschouwing kan ook leiden tot met plezier kijken naar geïsoleerde aspecten van taal. Taalbeschouwing is dan een vorm van wereldoriëntatie, van het verkennen van een stukje werkelijkheid. Een voorbeeld:

Taalweetje: De langste plaatsnaam

In welke stad of in welk dorp woon jij? Hoeveel letters heeft jouw woonplaats? Vast niet zo veel als een klein plaatsje in Drente. Het dorpje heet Gasselterboerveenschemond. Hoeveel letters zitten er in deze plaatsnaam? Zoek het plaatsje eens op in een atlas.

Weet je trouwens wat de langste plaatsnaam van Europa is:

Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndrobwllllantysiliogogoch.

Spreek deze plaatsnaam maar eens uit (als je durft). Dit dorpje ligt in Wales. De naam betekent 'de kerk van St. Mary in het dal van de witte hazelaar, dichtbij de snelle draaikolk van de rode grot van St. Tysilio'. Dat is ook een mond vol!

In dit voorbeeld krijgen kinderen een aardig taalweetje voorgeschoteld als een stukje wereldoriëntatie zonder dat ze er direct wat mee kunnen. Toch kan deze vorm van niet-strategisch taalbeschouwingsonderwijs wel heel boeiend zijn voor kinderen.

Bij strategische taalbeschouwing passen kinderen het geleerde inzicht meteen toen in een concrete taalgebruikssituatie. Het accent ligt hierbij veel meer op het ontdekken en bewust worden van regels die nodig zijn om talige problemen op te lossen. Een voorbeeld:

Glas is lekker!

Deria en Janneke zitten aan tafel huiswerk te maken.

Janneke: Lust jij ook wat te drinken?

Deria: Ik lust wel een lekker glaasje cola.

Janneke: Eet jij het glas dan ook op?

Deria: Nee, natuurlijk niet. Hoezo?

Janneke: Nou, je zegt dat je het glaasje lekker vindt.

Deria: Ja, maar zo zeg je dat toch?

Janneke: Klopt, en toch vind ik het raar. Eigenlijk zou je moeten zeggen: een glaasje lekkere cola.

A. Wat vind jij van Jannekes gedachten?

B. Herschrijf nu de volgende zinnen.

1. Ik haal broodjes bij de warme bakker.
2. Mijn moeder zit graag in die luie stoel.
3. Houdt jouw vader ook van een goed glas wijn?
4. Kijk eens naar de lucht. Zie jij ook het grijze jagen van de wolken?
5. Heerlijk, die groene geur van het gras!

In dit voorbeeld staat een alledaagse taalgebruikssituatie centraal waarin een taalverschijnsel in een concrete context gebruikt wordt. Deze oefening levert een directe bijdrage aan de taalvaardigheid van kinderen.

2.3 Formeel, semantisch en pragmatisch

Elke taaluiting kunnen we vanuit drie perspectieven bekijken: vorm, betekenis en functie (gebruik). We lichten dat toe aan de hand van een voorbeeld waarin twee taaluitingen voorkomen.

Theo:	Zullen we naar de bios gaan?
Sanne:	Ik vind Jheronimus ook wel gezellig!

We kunnen deze twee uitingen louter vanuit *vormaspecten* bekijken. Bijvoorbeeld:

- Beide zinnen bevatten een onderwerp en een persoonsvorm.
- De zin van Theo bevat een plaatsbepaling die uit een voorzetsel, lidwoord en zelfstandig naamwoord bestaat.
- De zin van Sanne bevat een eigennaam (Jheronimus) die in deze zin lijdend voorwerp is.
- De zin van Theo is een vraag. In het Nederlands beginnen alleen vraagzinnen met een persoonsvorm.

We kunnen deze twee uitingen ook vanuit *betekenisaspecten* bekijken. Bijvoorbeeld:

- Theo stelt een vraag.
- Theo wil naar de bios. Bios is een ingekorte vorm van bioscoop.
- Sanne zegt geen nee.
- Sanne geeft aan dat ze Jheronimus ook wel gezellig vindt.

Als je de *gebruikaspecten* van deze dialoog goed wilt begrijpen, heb je eigenlijk meer gegevens nodig over de situatie.

- Wat is de bedoeling van Theo? Doet hij alleen maar een voorstel? Of is zijn voorstel misschien wel een verkapte manier om te zeggen 'ik vind jou erg leuk'?
- Wat maakt dat Theo 'bios' zegt en niet 'bioscoop'? Wat is het effect hiervan op jou?
- Wat is de bedoeling van Sanne? Wil ze nu wel of niet naar de bios? Kiest ze bewust voor een indirect nee, wil ze alle mogelijkheden open houden, wil ze graag zelf beslissingen nemen?
- Wat is Jheronimus eigenlijk?

Zoals je merkt, heb je veel meer informatie nodig om deze twee uitingen goed te kunnen doorgronden. Kijk maar eens hoe een beetje achtergrondinformatie de functie- en betekenisaspecten kan veranderen.

Theo, Sanne, Janine en Harry zijn vier collega's. Na het werk gaan ze zitten op het terras van café Jheronimus in Den Bosch. Theo ziet plots zijn vrouw aan de overkant van de straat winkelen. Hij kijkt snel op zijn horloge en zegt:

Nu we de bedoeling van Theo kennen, geven we een andere betekenis aan zijn uiting. We snappen nu ook dat Jheronimus de naam van een café is en dat Sanne wil blijven zitten waar ze zit. Door deze context snappen we ook dat het woordje 'we' dat Theo gebruikt op verschillende manieren uit te leggen is.

Deze drie perspectieven leveren drie taalbeschouwingsperspectieven op. Bij formele taalbeschouwing kijk je alleen maar naar vormaspecten. Het gaat over kennis over de taalstructuur, zoals de regels voor de bouw van woorden, zinnen of teksten. Veel traditionele inhoudelijke richtingen richten zich op dit perspectief.

Semantische taalbeschouwing gaat over de betekenis van woorden, zinnen of teksten. De betekenis van elke zin verandert onder invloed van de situatie waarin de zin geuit wordt. Semantische taalbeschouwing gaat ook in op woordrelaties en semantische verschijnselen, zoals spreekwoorden, metaforen, homoniemen.

De pragmatische taalbeschouwing houdt zich vooral bezig met de functie van taal in allerlei concrete taalgebruikssituaties. Het gaat erom dat kinderen zich bewust gaan worden van de effecten van (hun eigen) taalgebruik. Wat is de (verborgen) bedoeling van een spreker en hoe kun je die afleiden uit zijn taalgebruik? Hoe kan taalgebruik de relaties tussen mensen bepalen? Strategische taalbeschouwing is altijd een combinatie van deze drie perspectieven, met het hoofddoel op pragmatische taalbeschouwing. Niet-strategische taalbeschouwing is vaak gelijk aan formele taalbeschouwing.

Amos van Gelderen en Merlijn Jacobs (1997) hebben alle taalbeschouwingsoefeningen uit vijf taalmethoden ondergebracht in deze drie categorieën. Zij kwamen tot de volgende subcategorieën (zie volgende pagina) die we op enkele onderdelen aangevuld of aangepast hebben.

2.4 Gepland en spontane

Ten slotte onderscheiden we nog geplande en spontane taalbeschouwing. Geplande taalbeschouwing zijn geprogrammeerde lessen die in een vooraf bedachte leerlijn passen. Vaak zijn dit lessen uit de taalmethode. Het nadeel van geplande taalbeschouwing is dat het meestal voornamelijk niet-strategische taalbeschouwing is. De meeste taalmethoden gebruiken weinig pragmatische taalbeschouwing die kinderen laat nadenken over de effecten van (hun eigen) taalgebruik.

Spontane taalbeschouwing ontstaat spontaan tijdens de les. Een kind komt met een bepaalde taaluiting en samen met de andere kinderen staat de leerkracht stil bij dit stukje taalgebruik. Spontane taalbeschouwing is in zo'n geval strategische taalbeschouwing. Maar kinderen kunnen ook met een verwondermoment komen, bijvoorbeeld als een taalvraag 'waar komen talen toch vandaan?'. Het stukje onderzoek dat op deze vraag volgt levert dan meer een bijdrage aan de algemene kennis of wereldoriëntatie van kinderen en is dan een vorm van niet-strategische taalbeschouwing.

2.5 Product en proces

Taalbeschouwing kan gericht zijn op het product, de taal zelf: het taalsysteem en het taalgebruik. De meeste bovengenoemde vormen zijn voorbeelden van productgerichte taalbeschouwing. Je kunt echter ook reflecteren op de wijze waarop je een taak hebt uitgevoerd. Je gebruikt dan procesgerichte vragen om te reflecteren, zoals:

- Wat voor taal heb ik gebruikt?
- Welk doel wilde ik bereiken met mijn taal?
- Welke talige problemen heb ik ervaren tijdens de taak? Welke heb ik opgelost en welke niet? Hoe heb ik ze opgelost?
- Welke talige strategieën heb ik ingezet om mijn doel(en) te bereiken?
- Hoe heb ik me voorbereid op deze taak?

Formele taalbeschouwing	Semantische taalbeschouwing	Pragmatische taalbeschouwing
Redekundig ontleden (benoemen van zinsdelen)	Woordrelaties (associaties, tegenstellingen, synoniemen, homoniemen, hyperoniemen)	Register en stijl (beleefdheid, gevoelswaarde woorden, stemmingen herkennen, emoties in taal, verzachtend taalgebruik, aanspreekvormen, schooltaal, spreekgewoonten, ironie, overdrijven, afkortingen)
Taalkundig ontleden (woordsoorten benoemen)	Betekenisrelaties (betekenisschalen, rubriceren, verschil feit-mening, verschil objectief-subjectief, neologismen)	Taalcultuur en taalleren (standaardtaal, andere talen, dialect, leenwoorden, taalverwerving, verschil peuter-volwassen taal, schriftsystemen, moeilijkheden voor allochtonen)
Woordvorming (zoals samenstellingen, afleidingen, verkleinwoorden, lettergrepen, voor- en achtervoegsels, trappen van vergelijking, enkel- en meervoud)	Zinsrelaties (oorzaak-gevolg, middel-doel, standpunt-argument, deel-geheel)	Taal en teken (spreek- en denkwolken, krantenkoppen, pictogrammen, rebus, lichaamstaal, gebaren, mimiek, klanknabootsingen)
Zinsstructuur (toegepast ontleden, zoals het bepalen van woordvolgorde, het plaatsen van pv en onderwerp, het weglaten, toevoegen of vervangen van zinsdelen)	Zegswijzen (vergelijkingen, spreekwoorden, uitdrukkingen, letterlijk en figuurlijk taalgebruik)	Tekstsoorten (sprookjes, stripverhaal, toespraak, flaptekst, dagboek, brieven, verslag)
Zinsoorten (vragende, mededelende en gebiedende zin)	Namen (herleiden van achternamen, mannelijke en vrouwelijke beroepsnamen, schuilnamen)	Media (soorten media, soorten boeken, soorten tijdschriften, sms, msn, e-mail, telefoon, fax)
Werkwoorden (vervoegen, tijden van het werkwoord, voltooid deelwoord)	Taalspel (woordspelletjes, woordgrappen, woordspelingen)	Taalgebruik in context (praten over het weer, dreigtaal, vooroordelen in taalgebruik, je mening geven, verschil van mening)
Zinsbegrenzing (interpunctie, bepalen van zinsgrenzen, herkennen van samengestelde zinnen)	Lexicografie (zelf woordenboek maken, semantiseren, beeldwoordenboek)	Communicatie (een communicatiemodel als zender, boodschap, ontvanger, miscommunicatie, rekening houden met doel en publiek)
Tekstbouw (de structuur van een tekst: titel, kopjes, alinea's, enz.)		Praatsoorten (telefoongesprek, interview, mondeling verslag, boekbespreking, vergadering, discussie, kringgesprek)
Alfabet (alfabet opzeggen, alfabetische volgorde gebruiken)		
Idioom (correcte zinnen formuleren door woord(groep)en in te voegen, zoals het juiste voorzetsel, voegwoord, bijvoeglijk naamwoord)		

3. Waarom taalbeschouwing?

Wat is eigenlijk de zin van taalbeschouwing? In de literatuur komen we twee belangrijke hoofddoelen tegen (Van Gorp: 1997B).

1. Taalbeschouwing als doel op zich
2. Taalbeschouwing als middel tot de verhoging van de taalvaardigheid.

Doel op zich

Het onderwijs heeft als algemene doelstelling om kinderen iets te leren over de wereld waarin ze leven. Bij geschiedenis leren kinderen allerlei wetenswaardigheden over de geschiedenis van vooral Nederland en Europa. Bij aardrijkskunde leren kinderen allerlei wetenswaardigheden over de wereld. Als we dit doortrekken naar taalonderwijs, mogen kinderen bij taal wetenswaardigheden leren over (hun eigen moeder)taal, taal van medeburgers, taalverwerving, taalproblemen, enzovoort.

Taal heeft drie belangrijke functies: communicatief, expressief en conceptualiserend. De conceptualiserende functie van taal stelt een mens in staat om taal te be-grijpen. Door taal kunnen we grip krijgen op de wereld om ons heen. We kunnen voorwerpen benoemen, handelingen aanduiden en relaties tussen al deze zaken beredeneren. Om met elkaar over deze conceptualiserende functie van taal te kunnen spreken, hebben we een metataal nodig: een taal om over taal te spreken.

Middel tot de verhoging van de taalvaardigheid

Strategische taalbeschouwing laat kinderen nadenken over hun taalbeheersingsvaardigheden. Hoe? Bijvoorbeeld door bij het onderwijs in mondelinge vaardigheden te werken met praatsoorten volgens een movuer-didactiek (zie het artikel 'Werken met praatsoorten' en 'Het movuer-model'). Of door bij het stelonderwijs te werken met tekstsoorten volgens de didactiek van het 'sociaal schrijven' door bijvoorbeeld met tekstbesprekingen te werken waarbij kinderen reflecteren op schrijfstrategieën. Of door bij onderwijs in begrijpend lezen kinderen een leesdoel te laten kiezen om ze vervolgens via een didactiek van rolwisselend leren vaardigheden bij dit leesdoel aan te spreken aan de hand van concrete leesstrategieën. Zie hoe in deze vormen van strategische taalbeschouwing telkens sprake is productgerichte én procesgerichte taalbeschouwing.

Vaak spreekt men ook nog van een derde hoofddoel: taalbeschouwing als middel voor attitudevorming en (inter)culturele vorming. Door met kinderen na te denken en te praten over taal krijgen ze meer respect en waardering voor hun eigen taalvermogen én dat van anderen.

4. Wat zijn de minimale inhouden van het taalbeschouwingsonderwijs?

Wij vinden dat de inhouden van het taalbeschouwingsonderwijs minimaal moeten aansluiten bij de kerndoelen. Daarnaast pleiten we voor veel strategische taalbeschouwing om de taalvaardigheid te vergroten, ondersteund door spontane, niet-strategische taalbeschouwing die gericht is op verwondering en metataal. Ten slotte moet taalbeschouwingsonderwijs doelgericht concentrisch opgebouwd zijn. We lichten hieronder toe wat we hiermee bedoelen.

4.1 Kerndoelen

De minimale inhouden worden begrenst door de kerndoelen. Van de 12 kerndoelen vallen er drie onder het kopje 'taalbeschouwing'.

Kerdoel 10

De leerlingen leren bij de doelen onder 'mondeling taalonderwijs' en 'schriftelijk taalonderwijs' strategieën te herkennen, te verwoorden, te gebruiken en te beoordelen.

Kerdoel 11

De leerlingen leren een aantal taalkundige principes en regels. Zij kunnen in een zin het onderwerp, het werkwoordelijk gezegde en delen van dat gezegde onderscheiden. De leerlingen kennen:

- regels voor het spellen van werkwoorden;
- regels voor het spellen van andere woorden dan werkwoorden;
- regels voor het gebruik van leestekens.

Kerdoel 12

De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken.

Kerdoel 12 gaat over woordenschat en woordleerstrategieën. Ik blijf dat een vreemde eend in de (taalbeschouwings)bijt vinden. Woordenschat had van mij een aparte categorie mogen zijn in de kerndoelen, naast mondelinge vaardigheden, schriftelijke vaardigheden en taalbeschouwing. Hoe dan ook, dit kerndoel doet vooral een beroep op procesgerichte taalbeschouwing waarbij kinderen strategieën leren om met (moeilijke) woorden om te gaan. Kerndoel 10 gaat over procesgerichte strategische taalbeschouwing: strategieën ten dienste van de mondelinge en schriftelijke taalvaardigheden. Hiervoor is veel pragmatische en semantische taalbeschouwing nodig. Kerndoel 11 gaat over formele taalbeschouwing en biedt de minimale eisen aan een grammaticale metataal met begrippen als onderwerp, persoonsvorm die expliciet genoemd worden en verschillende begrippen die impliciet blijven, als voltooid deelwoord, zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, enzovoort. Kort gezegd gaat het in de kerndoelen om strategieën en een aantal taalkundige principes en regels.

4.2 Strategische taalbeschouwing

We vinden dat taalbeschouwingsonderwijs vooral ten dienste moet staan van de taalbeheersingsvaardigheden. Om met Callebaut (1999) te spreken: "Ideale taalbeschouwing gaat over taalgebruik". Door leerlingen te laten nadenken over levensecht taalgebruik in allerlei taalgebruikssituaties hopen we hen te helpen die situaties beter en zelfstandiger aan te pakken. We laten kinderen bijvoorbeeld nadenken over de stappen in een 'kooptelefoongesprek' (waarbij je iets koopt/verkoopt over de telefoon, naar aanleiding van een advertentie) en de strategieën die je als koper en verkoper kunt gebruiken om je doel te bereiken. We hopen dan dat ze op deze vorm van taalbeschouwing kunnen terugvallen als ze daadwerkelijk een kooptelefoongesprek gaan voeren.

4.3 Spontane niet-strategische taalbeschouwing

Over taal valt erg veel te ontdekken. Waarom heet een moedervlek niet vadervlek? Wat voor woorden kunnen vooraan een vraagzin staan? Waarom staat keukendeur wel en deurkeuken niet in het woordenboek? Wanneer bestaat een woord? Een hockeybal is een bal om mee te hockeyen, dan heet de bal om mee te voetballen een voetbalbal, toch? Waarom zeggen we vaak iets anders dan wat we bedoelen? En zo kunnen we nog uren doorgaan. Al deze leuke taalweetjes leveren niet rechtstreeks een bijdrage aan de taalvaardigheid (niet-strategische taalbeschouwing). Je kunt ze natuurlijk in een methode opnemen, maar het is nog mooier als je als leerkracht op spontane uitingen van kinderen reageert. Er doet zich een moment van verwondering voor in de klas en de leerkracht kan er meteen op inhaken. Dat vraagt alertheid van de leerkracht en een model om tot deze vorm van spontane taalbeschouwing te komen.

4.4 Doelgericht concentrisch

Taalbeschouwing is een breed terrein. In dit artikel hebben we al veel voorbeelden gegeven van mogelijke taalbeschouwingsonderwerpen, misschien al zoveel dat je door de bomen het bos niet meer ziet. Daarom pleiten we voor een aantal taalbeschouwingsdoelen die elk leerjaar concentrisch aan bod komen zodat kinderen in toenemende mate zelfstandig hun beschouwingsrepertoire kunnen toepassen en uitbreiden.

Als we kritisch kijken naar taalbeschouwingsonderwijs op de basisschool, dan missen we vaak een duidelijke leerlijn. Daarom stellen we teams voor om een aantal taalbeschouwingsdoelen te selecteren en deze elk jaar aan bod te laten komen. De volgende doelen zouden wat ons betreft in het programma van elk (leer)jaar moeten zitten:

1. Het uitbouwen van de taalvaardigheid
2. Het uitbouwen van het referentiekader
3. Het opbouwen van de beschouwingsvaardigheid
4. Het opbouwen van een metataal om over taal te kunnen praten.

5. Wat zijn de doelen van het onderwijs taalbeschouwing?

Deze vier doelen leiden tot drie grotere, overkoepelende doelen: kinderen beleven plezier aan taal, kinderen worden taalgevoeliger en kinderen ontwikkelen zelfvertrouwen hoe ze taal effectief kunnen inzetten voor het bereiken van eigen doelen. Hieronder werken deze vier doelen wat concreter in een schema uit.

Doel	Toepassing	Manier	Vaardigheden
<i>1a. Om effectiever te communiceren</i>	Hulpmiddel bij het uitvoeren van taalgebruikssituaties	Strategische taalbeschouwing met taaltaken	1 Motiveren voor de taalkaak 2 Oriënteren op taalkaak 3 Voorbereiden 4 Uitvoeren 5 Evalueren 6 Reflecteren
<i>1b. Om te praten over alledaagse communicatie</i>	Hulpmiddel bij alledaagse communicatie en (inter)culturele vorming	Strategische taalbeschouwing met het taalgebruiksmodel	1 Problematiseren 2 Onderzoeken 3 Begrijpen 4 Concluderen 5 Gebruiken
<i>1c. Om (je) taalgebruik te optimaliseren</i>	Hulpmiddel bij feedback op taaluitingen	Pragmatische taalbeschouwing met taalfrappanten	1 Beschrijven 2 Verklaren 3 Beoordelen 4 Toepassen
<i>2. Om je algemene taalkennis te vergroten</i>	Hulpmiddel bij wereldoriëntatie	Niet-strategische taalbeschouwing met taalweetjes, taallabs	1 Verwonderen 2 Onderzoeken 3 Begrijpen 4 Concluderen 5 Normeren
<i>3. Om beter te conceptualiseren en te beschouwen</i>	Hulpmiddel bij denken en studeren	Semantische taalbeschouwing met taalfuncties	1 Rapporteren 2 Redeneren 3 Projecteren
<i>4a. Om metataal te ontwikkelen</i>	Hulpmiddel bij praten over taal	Semantische taalbeschouwing met de viertakt	1 Openen 2 Semantiseren 3 Consolideren 4 Gebruiken
<i>4b. Om doelgericht te spellen</i>	Hulpmiddel bij spelling	Formele taalbeschouwing met spellingregels	

Dit schema laat de vier doelen voor taalbeschouwing zien, waarbij enkele doelen in subdoelen zijn uitgewerkt. Zo ontstaan er zeven relevante taalbeschouwingsdoelen. Bij elk doel staat de toepassing: waar kun je dit doel voor gebruiken? Vervolgens vind je de manier van taalbeschouwing die bij het doel past en de vaardigheden die bij de manier horen. Onder elke vaardigheid hangen weer concrete strategieën.

6. Wat is onze definitie van taalbeschouwing?

Na deze rondleiding door het land van taalbeschouwing wordt het tijd om je onze definitie van taalbeschouwing te geven:

Taalbeschouwing is het nadenken over alle aspecten van taalgedrag en levend taalgebruik in alledaagse taalgebruikssituaties. Daarbinnen is ruimte om met kinderen na te denken over het onderliggende taalsysteem. Het nadenken leidt tot concrete inzichten die kinderen taalvaardiger maken, doen verwonderen, plezier in taal geven en een metataal aanreikt om breder en dieper te reflecteren.

Wij vinden dat taalbeschouwing altijd zou moeten gaan over concreet taalgebruik en taalgedrag van taalgebruikers. Goed taalbeschouwingsonderwijs leidt tot een bewustzijn van het eigen taalgebruik zodat kinderen op het juiste moment goede taalkeuzes kunnen maken, zoals:

- Hoe spreek ik iemand aan?
- Hoe voer ik het beste dit (koop)telefoongesprek?
- Hoe komt het dat ik na het lezen van deze advertentie meteen het product wil kopen?
- Hoe kan het beste tegen een vriendje zeggen dat ik boos op hem ben?

7. Aan welke voorwaarden voldoet goed taalbeschouwingsonderwijs?

Goed taalbeschouwingsonderwijs voldoet aan een aantal belangrijke voorwaarden waarbij we ons hebben laten inspireren door Callebaut (1999) en Stevens (1999). Goed taalbeschouwingsonderwijs:

- ❑ *Vertrekt vanuit concrete, levensechte situaties*
De reflectie op taal zou over voor kinderen concrete, reële taalgebruikssituaties moeten gaan en niet over contextloze, losse zinnestelsels, woorden of andere taalverschijnselen die zonder betekenis beschouwd moeten worden. Dit criterium heeft enorme consequenties voor methodemakers die taalbeschouwing vaak juist als geïsoleerde oefeningetjes aanbieden.
- ❑ *Vertrekt vanuit eigen verwondering en gedegen onderzoek*
Kinderen stimuleren om ontdekkingen te doen over taal, is een boeiend proces. Als leerkracht kun je dit proces ondersteunen door jezelf goed voor te bereiden en te verdiepen in een bepaald taal(gebruiks)verschijnsel. Te vaak maken we mee dat leerkrachten zich zelf nauwelijks verdiept hebben in de achtergronden van bijvoorbeeld het verkleinwoordje. Als je je als leerkracht niet eerst zelf laat verwonderen, is het moeilijk om kinderen warm te krijgen voor de rijkdom van taal.
- ❑ *Gaat altijd over levend taalgebruik*
Als we kinderen willen laten nadenken over taal in levensechte situaties, dan hebben we altijd met levend taalgebruik te maken. Reflectie op taalgebruik staat dus centraal en als daar reflectie op het taalsysteem voor nodig is, dan kan dat. Ook dit criterium heeft consequenties omdat in veel leerlijnen in methodes het taalsysteem als uitgangspunt is genomen. Stevens (1999) zegt hierover: "Geen afgeroomde taal aanbieden dus, maar lekkere volle taal, zo'n beetje als voedzame melk. Een baby

wordt nooit groot op basis van dieetvoeding.”

□ *Wordt uitgelegd met verrijkte spreektaal*

Als leerkrachten gebruiken we graag veel vaktaal om over taal te praten. Het gevaar van teveel vaktaal is bekend: we praten over de hoofden van onze kinderen. Het is belangrijk dat de leerkracht met zijn taalgebruik dicht bij de kinderen blijft, terwijl zijn taalgebruik ook voldoende uitdaging en een beetje boven het niveau van kinderen mag zijn.

□ *Werkt van concreet naar abstract*

Het abstractievermogen van kinderen is niet oneindig groot, weten we inmiddels wel. Van 10-jarigen verwachten dat zij een zin in zinsdelen kunnen opsplitsen en deze zinsdelen kunnen benoemen, is veel gevraagd. Kinderen kunnen alle aspecten van taal onderzoeken, zolang dat maar op een haalbaar denniveau gebeurt. Kinderen op een concreet niveau laten nadenken over de zin van lijdend voorwerpen kan heel goed, zonder dat de term hoeft te vallen.

Wat vind jij van de volgende krantenkoppen?

- Burgemeester geeft aan winnende groep 8
- Jongetje verliest bij ongeluk
- Politie grijpt op heterdaad

In deze koppen is het lijdend voorwerp weggefallen.

□ *Ondersteunt het eigen taalgebruik*

Uiteindelijk levert alle reflectie op taalgebruik en taalsysteem een bijdrage op voor het eigen taalgebruik. Kinderen worden zich bewuster van hun eigen taalgebruik.

□ *Is inductief*

Kinderen zijn van nature onderzoekers. Geheel zelfstandig doorgronden ze intuïtief ons taalsysteem. Het blijft daarom raar dat zoveel taalonderwijs deductief gegeven wordt, met leerkrachten die kinderen (vol goede bedoelingen) regels en trucjes voordoen. Bij inductief taalonderwijs zorgt de leerkracht voor een rijk en levend taalaanbod waar een probleem in zit. Kinderen worden zo uitgedaagd om op een persoonlijke manier uitspraken te doen over taal. Dit inzicht kan een positieve invloed hebben op de eigen taalvaardigheid van de leerling. Ides Callebaut stelt het zo:

Wanneer je inductief werkt:

- kun je op allerlei dingen komen waar de meeste schoolboeken nooit aan gedacht hebben;
- zie je dingen in hun normale frequentie, met andere woorden wat veel voorkomt, krijgt ook de passende aandacht terwijl schools, deductief onderwijs nogal eens de neiging heeft veel aandacht te besteden aan weinig voorkomende uitzonderingen;
- begrijpen de leerlingen de regels beter, aangezien ze de regelmaat zelf hebben kunnen ontdekken en verwoorden;
- onthouden leerlingen beter wat ze leren;
- leren ze werken met een methode die door wetenschappers gebruikt wordt;
- ontwikkelen ze hun verstand, want ze moeten niet nabootsend denken, maar ontwikkelend, creatief, divergent.

□ *Levert correcte taaluitspraken op*

Kinderen komen via een inductieve aanpak tot persoonlijke uitspraken over taal. Deze uitspraken moeten wel correct zijn.

□ *Is een combinatie van VBF (vorm, betekenis en functie)*

Je kunt elk taalverschijnsel beschouwen vanuit de vorm, de betekenis en de functie(s) die het taalverschijnsel kan vervullen. Wat hierin van belang is, is dat je een taalverschijnsel altijd in de situatie waarin het taalverschijnsel gebruikt wordt. Ik geef een voorbeeld van het verkleinwoordje. In sommige taalmethodes kom je nog steeds oefeningen als deze tegen.

Je kunt van 'paard' een kleine paard maken.
Je zet dan -je achter het woord: paard wordt paardje.
We noemen deze woorden verkleinwoorden.
Doe hetzelfde met de volgende woorden:
- boek - dak - kind
- huis - klok - wolk

In deze oefening staat het vormaspect centraal. Kinderen plakken achter elk woord – je en ze zijn klaar. Daarnaast kun je misschien zeggen dat deze oefening nog een klein beetje aan betekenis doet, al is het niet veel. Maar iedereen kan zien dat kinderen weinig leren over de functie van het verkleinwoord in een specifieke situatie, die er ook al niet is.

In het volgende voorbeeld is er al veel meer sprake van een combinatie van vorm, betekenis en functie in een reële situatie.

Deria en Janneke voeren samen een gesprek over tennis.

Deria: Je hebt gewonnen, maar wel door een leep balletje.
Janneke: Hoezo? Mevrouwetje kan zeker niet tegen haar verlies!
Deria: Hou jij je mond maar, blondje!
Janneke: Jij kunt gewoon niet tegen een grapje.

Janneke en Deria gebruiken in elke zin een verkleinwoordje.

- A. Welke woorden bedoelen we hiermee?
- B. Hoe maak je eigenlijk een verkleinwoordje?
- C. Hoe komt het gebruik van elk verkleinwoordje op jou over?

In deze oefening zie je een concrete, reële situatie met twee ruziënde vriendinnen na een partijtje tennis. In zo'n situatie krijgt het verkleinwoordje plots een andere functie. De vorm- en betekenisaspecten blijven hetzelfde als in de vorige oefening, maar door na te denken over de functie van het verkleinwoordje (welk effect het gebruik van de verkleinwoorden heeft) en de hele situatie waarin dit taalverschijnsel gebruikt wordt, krijgen kinderen meer inzicht.

Tot slot

Taalbeschouwing is gelukkig al lang geen saai, deductief onderwijs in ontleden meer. Het is een verrijkend onderzoek geworden naar taalverschijnselen in het alledaagse taalgebruik met als doel om te verwonderen, het eigen taalgebruik te optimaliseren, effectiever te communiceren en een metataal te ontwikkelen. En dat is boeiend onderwijs, voor iedereen!

Gebruikte literatuur

Gobien, Stan. 1997. Het huidige methode-aanbod in Vlaanderen. Uit: Taalbeschouwing in het basisonderwijs. Verslag van twee studiedagen. Nederlandse Taalunie. Antwerpen, 1997.